ները»։ Աղբյուրագիտական մեծ արժեք են ներկայացնում XVII—XIX դդ. Էրզրումի, Ղարսի, Վանի, Մուշի, Դերջանի, Բիթլիսի և այլ քաղաքների արհեստավորներից և առևտրական դասից դանձվող հարկերի ցուցակները և մեծածախ ու մանրածախ զների ռեկլամենտներն ու հարկային տարիֆները, ինչպես նաև մաքսատների, փողոցանոցների և այլ պետական եկամտաբեր հաստատությունների վարձակալմանը վերաբերող պայմանագրերն ու պարտավորագրերը։ Առանձին ուշադրության արժանի են նաև բերդապահ կայազորների ռոճկացուցակներն ու ռոճիկների հատուցման հանձնարարագրերը։ Մեծ է հատկապես գլխահարկին կամ ջիզյային վերաբերող վավերագրերի նշանակությունը թե՛ հայ ազգաբնակչության վրա դրված հարկային այդ ծանր ու մեծադուար պարտավորության հարստահարիչ բնույթի ուսումնասիրության և թե՛ առանձին վարչական միավորների սահմաններում հայության ընդհանուր թիվը պարզելու տեսակետից։

Արխիվում ուրույն տեղ են գրավում Իրանի, Թբիլիսիի և Երևանի ֆոնդերում գրանցված, XVIII դարում օսմանյան զորքերի կողմից Անդրկովկասի և Իրանի հյուսիս-արևմտյան նահանգների նվաճման շրջանի (1724—1736 թթ.), ինչպես նաև 1780-ական թթ. պաշտոնական վավերագրերը, որոնք նոր լույս են սփռում դարաշրջանի պատմության վրա և չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական շարժումների և Ռուսաստանի հետ միավորման համար մղած հերոսական պայքարի պատմության բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման համար[5]։

«Հանդեսի» էջերում հնարավոր չէ սպառիչ խոսք ասել հիշյալ ֆոնդերի՝ Արևելյան Հայաստանին վերաբերող բոլոր արխիվային միավորների մասին։ Ստորև կփորձենք բնութագրել միայն 1724—1736 թթ. նվաճումների շրջանի վավերագրերը՝ կանգ առնելով հատկապես Արարատյան երկրում թուրքական իշխանությունների ռազմաքաղաքական և ֆինանսահարկային համակարգի առանձնահատկությունների լուսաբանմանը նպաստող առավել կարևոր մի քանի վավերագրերի վրա։

Այս ֆոնդերի ընդհանուր բնութագիրը տալիս հատկանշական պետք է համարել այն փաստը, որ այնտեղ գրանցված վավերագրերը վերաբերում են օսմանյան զորքերի կողմից տարբեր ժամանակամիջոցներում նվաճված Թբիլիսիին, Երևանին, Նախիջևանին, Օրդուբադին, Դանձակին, Շամախուն և շրջակա վայրերին, իսկ Ղարաբաղին ու Զանգեզուրին վերաբերող մեկ փաստաթուղթ անգամ գոյություն չունի։ Իսկ դա հաստատում է այն իրողությունը, որ չնայած բազմապատիկ դերազանց ուժերին, նվաճողներին չի հաջողվել տևականորեն ընկճել Սղնախների և Ղափանի զինակալ հայության հերոսական դիմադրությունը և թափանցել Սյունյաց և Արցախի ներքին գավառները։ Ուշագրավ է նաև, որ Օրդուբադին վերաբերող վավերագրերի առկայությունը և կից գտնվող Մեղրուն և շրջակայքին վերաբերող վավերագրերի իսպառ բացակայությունը գալիս է հավաստելու Դավիթ-Բեկի պատմության որոշակի վկայությունը այն մասին, որ 1727 թ. Մեղրին գրաված օսմանյան զորքերին ջախջախիչ պարտության մատնելուց, կոտորելուց և Մեղրու բերդը գրավելուց հետո Դավիթ-Բեկի զինվորները այրել ու ոչնչացրել են նաև թուրքական օկուպացիոն իշխանությունների կազմած Մեղրու և մոտակա շրջանների հարկացուցակները[6]։

Արևելյան Հայաստանին վերաբերող վավերագրերի բնութագրության մեջ առաջին հերթին անհրաժեշտ է ընդգծել դրանց բացառիկ նշանակությունը որպես օսմանյան իշխանությունների որոշակի նվաճողական նկրտումների և նվաճված վայրերի բնակչության նկատմամբ կիրառվող հանատարած կողոպուտի և հարստահարության հետևողական քաղաքականության մասին վկայող անհերքելի փաստաթղթեր։ Այս առումով հատկանշական է հիջրեթի 1135 թ. շաբան ամսի 29-ին

---

5 Առկա են սահմանամերձ էյալեթների փաշաների՝ Անդրկովկասի քաղաքական իրավիճակի մասին Արքունի դռանը ներկայացված մանրամասն զեկուցագրեր, որոնց մեջ ուշագրավ տեղյակներ կան Հերակլ II-ի կամ սահմանամերձ խանությունների ու ռուսական արքունիքի միջև տեղի ունեցող բանակցությունների, Դաղստանի թուրքամետ իշխողների միջոցով օսմանյան զորձակալների ծավալած հակառուսական ակտիվ գործունեության վերաբերյալ։ Ուշադրության արժանի են նաև խաներին հղված գրությունների պատճեններն ու դրանց պարսկերեն պատասխանների բնագրերը և այլ փաստաթղթեր։ Նախատեսված է առաջիկայում առանձին ուսումնասիրության ենթարկել վավերագրերի այս խումբը և տպագրության պատրաստել մի քանի առավել արժեքավոր վավերագրերի բնագրերն ու թարգմանությունները։

6 Դավիթ բեկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցւոց», աշխատասիրեց Հ. Սամուել վրդ. Արամյան. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1978, էջ 172—173 «...զբեռն հարկահանին բացին և անդ երեսուն և երկու հազար թուղթս հարկաց գտին և զայն ամենայն ի հուր այրեցին»։